

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Isaiah among the Ancient Near Eastern Prophets : a comparative study of the earliest stages of the Isaiah tradition and the Neo-Assyrian prophecies

Jong, M.J. de

Citation

Jong, M. J. de. (2006, December 7). *Isaiah among the Ancient Near Eastern Prophets : a comparative study of the earliest stages of the Isaiah tradition and the Neo-Assyrian prophecies*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12302>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12302>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

SAMENVATTING

Kunnen teksten uit een bijbels profetenboek op een valide en vruchtbare manier worden vergeleken met profetieën uit het oude Nabije Oosten? Op die vraag wordt in deze studie een bevestigend antwoord gegeven. De studie richt zich op de vroegste stadia van de Jesaja traditie en de Assyrische profetieën, en bestaat uit twee delen: een analytisch en een vergelijkend onderzoek. In het eerste deel wordt het tekstmateriaal – teksten uit Jesaja (hoofdstuk 2) en Assyrische teksten (hoofdstuk 3) – op zichzelf geanalyseerd. Het tweede deel van deze studie beslaat een vergelijkende onderzoek tussen de vroegste stadia van de Jesaja traditie en de Assyrische profetieën (hoofdstukken 4, 5 en 6).

De Jesaja traditie in de Assyrische tijd

Voorafgaand aan het vergelijkend onderzoek moet worden vastgesteld welke teksten hiervoor in aanmerking komen. Met name voor de teksten uit Jesaja is dit van groot belang. Niet het boek Jesaja als eindproduct uit een latere periode, maar juist de vroegste stadia van de Jesaja traditie zijn object van vergelijkend onderzoek in deze studie. Het boek Jesaja is in zijn huidige vorm een verzameling van teksten die in de loop van meerdere eeuwen zijn ontstaan en die uiteindelijk tot één geheel zijn uitgegroeid. In zijn definitieve vorm dateert het boek uit de Perzische (of zelfs Hellenistische) periode. De wortels van het boek reiken echter terug tot vroegere perioden. Het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van de Jesaja traditie speelt zich af in de Assyrische tijd. Twee episodes zijn daarbij van bijzonder belang: de tweede helft van de achtste eeuw en het laatste deel van de zevende eeuw. De oudste teksten van de Jesaja traditie bestaan uit profetieën en uitspraken toegeschreven aan de profeet Jesaja, die te dateren zijn in de tweede helft van de achtste eeuw. Deze profetieën en uitspraken werden op schrift gesteld en bewaard en werden in een later stadium bewerkt. De eerste bewerking van deze teksten heeft naar alle waarschijnlijkheid plaatsgehad in de Assyrische periode, in het laatste deel van de zevende eeuw (zie onder).

Het historische decor van de oudste teksten in het boek Jesaja is de Assyrische overheersing in de tweede helft van de achtste eeuw. De Assyrische koning Tiglat-pileser en zijn opvolgers voerden een systeem van imperialisme in dat gericht was op een permanente controle over een groot gebied ten westen van de Eufraat, inclusief de staat Juda. De belangrijkste politieke kwestie in Juda was de keuze tussen acceptatie van de Assyrische overheersing of verzet. De positie van de profeet Jesaja was om de suprematie van Assyrië te accepteren en niet in opstand te komen. De oudste teksten uit het boek Jesaja zijn te situeren in deze periode en te verbinden met deze kwestie. De profetieën en uitspraken zijn gerelateerd aan drie specifieke situaties in de achtste eeuw. De eerste is de zogenoemde Syro-Efraïmitische crisis en ook het moment waarop Tiglat-pileser zuidelijk Syrië en Palestina onderwierp (734-732 v.Chr.). De tweede situatie speelt in 720 v.Chr.,

SAMENVATTING

toen Sargon een opstand van westerse vorsten en provincies neersloeg, waarbij hij een einde maakte aan het verzet tegen het Assyrische bewind in Samaria en in Gaza. De derde periode is 705-701 v.Chr., toen Juda onder koning Hizkia in opstand kwam tegen Assyrië.

Het profetische materiaal uit de achtste eeuw wordt gekenmerkt door enerzijds een positieve, bemoedigende component – Jahwe zegt zijn steun toe aan koning en volk – en anderzijds evident kritische uitspraken gericht tegen een specifieke groep: de politieke leiders van Juda die een opstand tegen Assyrië voorstonden. De profetieën uit de periode 734-732 richten zich tegen Aram en Efraïm, die Juda en koning Ahaz bedreigden. De profetieën die verbonden kunnen worden met Sargons veldtocht van 720 reageren kritisch op Assyrië's imperialisme. En het profetische materiaal uit de periode 705-701 richt zich tegen de politieke leiders van Jeruzalem die een opstand tegen Assyrië propageerden in vertrouwen op de steun van Egypte.

Behalve de profetieën en uitspraken die te situeren zijn in de achtste eeuw treffen we in het boek Jesaja een aantal passages die handelen over de vernietiging van Assyrië en het herstel van Juda. Deze passages dateren waarschijnlijk uit de zevende eeuw. Deze teksten stellen nadrukkelijk dat het Jahwe is die de vernietiging van Assyrië bewerkstelligt en daarmee ruimte maakt voor herstel in Juda in de vorm van de regering van een ideale koning. Hoewel deze teksten te onderscheiden zijn van de achtste-eeuwse profetieën zijn ze wel in de Assyrische tijd te situeren. De meest waarschijnlijke setting voor deze teksten is het laatste deel van de zevende eeuw. Die periode werd gekenmerkt door het instorten van het Assyrische wereldrijk, Assyrië's verlies van invloed over Syrië-Palestina en Juda's bevrijding van het Assyrische juk. Tijdens de regering van koning Josia beleefde Juda een periode van relatieve onafhankelijkheid.

De Jesaja traditie in de Assyrische tijd bestond dus uit twee componenten: profetisch materiaal dat van oorsprong verbonden was met kernmomenten uit de achtste eeuw en teksten uit de zevende eeuw die gezien kunnen worden als een revisie van het oudere profetische materiaal in het licht van nieuwe omstandigheden. In deze studie wordt de suggestie gedaan dat de Jesaja traditie in de Assyrische tijd uitgroeide tot drie tekstuele compilaties. Profetieën verbonden met specifieke momenten uit Juda's geschiedenis (734-732; 720; 705-701) werden in eerste instantie bewaard in de vorm van drie collecties. Op een later moment, in de zevende eeuw, werd dit profetische materiaal bewerkt tot drie tekstcompilaties, die alle op dezelfde manier werden opgebouwd. Ze bestonden uit (i) een dateringformule, gevolgd door een passage waarin Jahwe Jesaja opdraagt om te spreken of op te treden als profeet; (ii) een serie profetieën en uitspraken uit de achtste eeuw; (iii) toegevoegd commentaar uit de zevende eeuw; (iv) als climax: een typering van de regering van de ideale Judese koning.

Het vergelijkende onderzoek (zie onder) richt zich op de Jesaja traditie in de Assyrische tijd: het profetische materiaal uit de achtste eeuw en de bewerking ervan in de zevende eeuw.

Ná de Assyrische tijd heeft de Jesaja traditie diverse en verregaande bewerkingen ondergaan. Een grondige bewerking vond waarschijnlijk plaats in de zesde eeuw v.Chr., naar aanleiding van de desastreuze gebeurtenissen uit het begin van de zesde eeuw: de

verwoesting van Jeruzalem en de tempel, de ontmanteling van de staat Juda, het einde van de dynastie van David en de deportatie van een deel van de elite. Deze gebeurtenissen leidden tot een nieuwe visie op het verleden. Op grond van die nieuwe visie werd de Jesaja traditie grondig bewerkt. Het nieuwe beeld kwam er op neer dat de vernietiging van Juda en Jeruzalem de straf van Jahwe was vanwege de ongehoorzaamheid en slechtheid van het volk.

Het profetische materiaal uit de achtste eeuw werd gekenmerkt door enerzijds een positieve, bemoedigende component en anderzijds zeer kritische uitspraken gericht tegen een specifieke groep: Juda's politieke leiders die opstand bepleitten. De teksten uit de zevende eeuw zijn eenduidig positief: het Assyrische juk wordt verbroken en een ideale koning regeert in recht en gerechtigheid. In de latere bewerking echter wordt de positieve boodschap voorgesteld als iets uit een vervlogen tijd. Het volk heeft Jahwe's zegeningen afgewezen; wat rest is de prediking van onheil en straf voor het volk. Verschillende strategieën werden ingezet om dit nieuwe beeld te integreren in de Jesaja traditie. Eén manier was de historische analogie tussen Israël en Juda: zoals Israël in het verleden was gestraft door Jahwe (zie de profetieën van Jesaja) zo ondergingen nu ook Juda en Jeruzalem Jahwe's vernietigende oordeel. Een andere manier was door de eerdere kritische woorden van Jesaja gericht tegen Juda's politieke leiders die opstand tegen Assyrië voorstonden te veralgemeniseren tot kritiek gericht tegen Juda en Jeruzalem als geheel. Het is op grond van deze latere bewerking dat Jesaja in het onderzoek als een van de klassieke onheilsprofeten bekend is komen te staan. Maar de Jesaja traditie in de Assyrische tijd had een duidelijk ander profiel.

De Assyrische profetieën

De Assyrische profetieën dateren uit de eerste helft van de zevende eeuw v.Chr. tijdens de regeringen van de Assyrische koningen Esarhaddon en Assurbanipal. In de eerste plaats is er een corpus van teksten bestaande uit profetische orakels. Daarnaast treffen we profetieën aan die gerapporteerd of geciteerd worden in brieven aan de koning, profetieën in koningsinscripties en profetieën als onderdeel van bewerkte teksten. Vervolgens zijn er allerlei teksten die naar profeten of profetieën verwijzen.

Naast deze profetieën in strikte zin zijn er diverse zevende-eeuwse teksten uit Assyrië die men kan kwalificeren als literaire uitvloeiselen van profetie. Hoewel literair van aard, zijn deze teksten nauw verwant met het genre van profetische orakels. Deze teksten zijn van belang voor het derde aspect van vergelijking (zie onder). Tenslotte worden ook enkele literair-voorzeggende teksten bij dit onderzoek betrokken. Dit betreft teksten waarin politieke situaties worden beschreven in een voorzeggende stijl. Deze teksten komen niet specifiek uit de Assyrische tijd, maar een aantal ervan waren bekend en populair in zevende-eeuwse Assyrië. Deze teksten zijn eveneens relevant voor het derde aspect van vergelijking (zie onder), omdat ze laten zien dat geschreven 'profetieën' de creatie van schrijvers kunnen zijn.

Vergelijking

Het tweede deel van deze studie beslaat een vergelijkend onderzoek tussen de vroegste stadia van de Jesaja traditie en de Assyrische profetieën, gericht op drie aspecten.

Het eerste aspect van vergelijking betreft de relatie tussen profetieën en historische omstandigheden. Zowel in Juda als in Assyrië speelde profetie een rol in situaties van groot politiek belang. De profetieën van Jesaja kunnen verbonden worden met verschillende kernmomenten uit de regeringstijd van Achaz en Hizkia. Naast de drie al eerder genoemde momenten – Tiglat-pilesers veldtochten van 734-732 en de Syro-Efraïmitische crisis, Sargons veldtocht tegen het westen in 720, en Juda's opstand tegen Assyrië in 705-701 – kan ook Sargons veldtocht tegen Asdod in 711 worden genoemd, als decor voor de tekst die ten grondslag ligt aan Jesaja 20. De Assyrische profetieën kunnen eveneens worden gerelateerd aan historische kernmomenten. Enkele daarvan zijn de strijd tussen Esarhaddon en zijn halfbroers om de troon van Assyrië (681), Assurbanipals aanstelling als kroonprins en de oorlog met Egypte (672 v.Chr.), Assurbanipals oorlog met Elam (653), en de oorlog tussen Assurbanipal en zijn broer Šamaš-šum-ukin (652-648).

Aan beide kanten presenteren de profetieën God c.q. de goden als degenen die ingrijpen in situaties van cruciaal belang. Zij bepalen de loop van de gebeurtenissen. Aan beide zijden vinden we de bevestiging van de godheid dat hij of zij aan de kant van de koning staat en hem steunt. De profetieën dienen het belang van de staat. Aan beide kanten fungeert een ideaalbeeld als referentiekader. Achter de profetieën van Jesaja figureert het ideaalbeeld van het Judese volk dat geleid door een rechtvaardige Davidische koning een vreedzaam leven leidt onder de bescherming van Jahwe. Achter de Assyrische profetieën zit het ideaalbeeld van de koning als beschermeling van de goden, die zelf de beschermer van zijn onderdanen is; er heerst vrede in het land en Assyrië's suprematie is onbetwist. Zowel in Juda als in Assyrië reageren profeten uiterst fel op (vermeende) verstoringen van het ideaalbeeld, hetzij veroorzaakt door een externe partij hetzij door een interne partij. Jesaja's felle kritiek op Juda's politieke leiders die opstand bepleiten moet in dit licht worden begrepen. In de kritische uitspraken, gerelateerd aan de situatie van 705-701, typeert Jesaja deze leiders als vijanden van de staat. Jesaja's afwijzing van de anti-Assyrië politiek betekende echter niet dat hij de staat Juda als zodanig afschreef. Integendeel, Jesaja zag de politiek van rebellie als bedreiging van Juda's welzijn. Hij beschouwde diegenen die rebellie propageerden als vijanden van de staat, die de door Jahwe bestuurd orde bedreigden. In de Assyrische profetieën worden rebellen en samenzweerders die het welzijn van de koning bedreigen eveneens afgespiegeld als staatsvijanden, want het welzijn van de staat hangt nauw samen met het welzijn van de koning. Aan beide zijden bewaakten profeten het welzijn van de staat. Jesaja's loyaliteit aan de Judese staat en koning verklaart ook waarom zijn kritische uitspraken geen directe verwijzingen naar koning Hizkia bevatten.

Profeten steunden de staat, maar waren het niet per definitie eens met elk besluit van de koning. Behalve voorbeelden van profetische bemoediging, treffen we aan beide zijden ook voorbeelden aan van profetische sturing. Via profeten stuurden goden het gedrag van koning om bepaalde zaken te ondernemen of juist niet. Zo treffen we in de profetieën van Jesaja de waarschuwing om geen verbond te sluiten met Egypte en in de Assyrische profetieën de eis aan Esarhaddon om Babylon en de tempel Esagila weer op te bouwen.

Tussen de profetieën van Jesaja en de Assyrische profetieën bestaan fundamentele overeenkomsten.

Het tweede aspect van vergelijking betreft de functie van de profeten. Op basis van de beschikbare voorbeelden van profetie uit het oude Nabije Oosten – met name de Assyrische profetieën en de Mari profetieën – en een kritische analyse van het oudtestamentische materiaal, kunnen enkele belangrijke karakteristieken van profetie in het oude Nabije Oosten worden genoemd:

- Profetie was van een van de (vele) vormen van divinatie.
- Zowel in Mari als in Assyrië als in Israël en Juda werden verschillende termen gebruikt voor profetische figuren. Achter de diverse termen kunnen verschillende typen van profeten schuilgaan. Toch hebben alle profetische figuren een belangrijk gemeenschappelijk kenmerk: ze werden geacht als spreekbuis van een godheid te fungeren.
- Onder de profeten treffen we zowel mannen als vrouwen.
- De profeten zijn dikwijls verbonden met de tempel en de tempelcultus.
- Profeten worden gekenmerkt door een bepaalde vorm van extatisch gedrag, dat zich kon uiten in het verrichten van symbolische handelingen. Profetieën zijn echter doorgaans duidelijke en begrijpelijke boodschappen.
- Profetische orakels bevatten vaak toezeggingen van steun van de kant van de godheid en de aankondiging van de vernietiging van de vijanden.
- Tegenover de geboden hulp staan de verwachtingen van de godheid: eisen van materiële of immateriële aard. Het negeren van zulke eisen leidt tot afkeuring. Kritiek was duidelijk onderdeel van het profetische repertoire.
- De koning heeft niet de volledige controle over de profeten. De profeten bekleeden deels een publieke functie. Via hun bemoedigende woorden aan de koning wordt het volk toegesproken en bemoedigd; en de kritiek op en eisen aan de koning winnen aan kracht door het publieke karakter ervan.
- Profeten droegen bij aan het bewaken van het welzijn van de staat en maakten deel uit van het religieuze establishment.

De profeet Jesaja voldoet grotendeels aan deze karakteristieken en is te rekenen onder de profeten uit het oude Nabije Oosten. Profetie in Juda kan worden gezien als een lokale variant van een wijdverbreid fenomeen: profetie in het oude Nabije Oosten.

Toch lijken profeten in Juda een meer vooraanstaande rol te spelen in de publieke sfeer dan in Assyrië. Een van de verklaringen hiervoor is te vinden in de grote verschillen tussen de Assyrische en de Judese samenleving. Met name in de late achtste en in de zevende eeuw werd Assyrië gekarakteriseerd door een verregaande differentiatie en specialisatie. De Assyrische koningen omringden zich met een groot aantal religieuze specialisten, de zogenaamde ‘geleerden’. Dezen waren experts in de eeuwenoude overleveringen op het gebied van astrologie, leverschouw en exorcisme, en communiceerden dagelijks met het hof. Profeten daarentegen hoorden niet bij de entourage van de koning. Omdat de samenleving in Juda veel minder gedifferentieerd was, konden profeten wellicht een meer directe invloed uitoefenen op de koning en de publieke opinie. Profeten speelden in Juda tot op zekere hoogte een rol die in Assyrië was weggelegd voor de ‘geleerden’. Jesaja’s felle uithalen naar zijn tegenstanders – Judese leiders en priesters en profeten die hen steunden –

lijkt op het antagonisme dat we met regelmaat waarnemen tussen Assyrië's meest vooraanstaande religieuze specialisten. In hun functie als adviseurs van de koning beschuldigden zij bij gelegenheid collega's van incompetentie, bedrog en betrokkenheid bij een samenzwering tegen de koning; op een vergelijkbare manier nagelt Jesaja zijn tegenstanders aan de schandpaal.

Ook op een ander vlak verschilt Jesaja van de Assyrische profeten. De Assyrische profeten bleven naar het schijnt relatief onbekend maar Jesaja's ster rees snel. Terwijl zijn profetieën als zelfstandige collecties bewaard bleven, bevatten de orakel collecties uit Assyrië profetieën van verschillende profeten. En de verhalen die vanaf de zevende eeuw over Jesaja circuleerden, hebben geen tegenhanger aan Assyrische zijde.

Het derde aspect van de vergelijking betreft het hergebruik, de bewerking en de verdere ontwikkeling van de profetieën. Zowel in Assyrië als in Juda zien we dat profetische orakels op schrift werden gesteld. Zeker in bepaalde gevallen werden profetieën bewaard en gearchiveerd. De ontwikkeling van profetie in Juda en Assyrië nam deels dezelfde vormen aan.

De eerste parallel ligt op het vlak van de nieuwe toepassing, herpublicatie en bewerking van de profetische orakels. Profetieën werden op schrift gesteld en bewaard in de vorm van collecties. Aan de Assyrische zijde zien we hier collecties van profetische orakels; aan de Judese zijde de profetieën van Jesaja die naar alle waarschijnlijkheid eveneens als collecties bewaard bleven. Daarnaast treffen we voorbeelden van literaire bewerking van profetisch materiaal. De Assyrische teksten bevatten voorbeelden van profetie in literaire bewerking; daarmee vergelijkbaar is het profetische materiaal van Jesaja dat een zevende-eeuwse bewerking heeft ondergaan.

De tweede parallel betreft de compositie van teksten die zwaar leunen op, of imitaties zijn van genre van profetie. Zowel de zevende-eeuwse bewerking van het Jesajamateriaal als diverse teksten uit het zevende-eeuwse Assyrië kunnen worden gezien als literaire uitvloeiingen van profetie. Daarnaast zijn er voorbeelden van literaire teksten uit Mesopotamië – waarvan sommige bekend en populair in het zevende-eeuwse Assyrië – met een profetisch-voorzeggende stijl, in imitatie van profetie. Ook deze laatste groep van teksten biedt een analogie bij de zevende-eeuwse bewerking van de Jesaja teksten: beide zijn te typeren als een literaire vorm van profetie.

Uit deze twee parallellen blijkt dat de overgang van profetie naar literatuur zoals die valt af te lezen aan de zevende-eeuwse bewerking van de Jesaja traditie een analogie heeft in de Assyrische teksten uit de zevende eeuw. Aan beide zijden zien we enerzijds collectievorming, hergebruik en bewerking van profetische orakels en anderzijds literaire vormen van profetie.

Er is nog een andere overeenkomst. Zowel in Juda als in Assyrië zien we dat bij de ontwikkeling van profetie tot literatuur profetie wordt ingekapseld in een perspectief van koningsideologie. De zevende-eeuwse bewerking van de Jesaja traditie is hiervan een voorbeeld. De bewerking werd gekarakteriseerd door twee motieven – de ondergang van Assyrië en de regering van nieuwe Davidische koning in Juda – beide voorgesteld als het werk van Jahwe. De regering van Josia is de meest plausibele setting voor de bewerking. In de ideologie van deze periode werd de regering van Josia voorgesteld als een keerpunt in

Juda's geschiedenis: dankzij Jahwe's ingrijpen kwam er een einde aan een donkere periode en brak er een nieuwe, glorieuze tijd aan tijdens de regering van de ideale koning, Josia. De bewerking van de Jesaja traditie wordt zwaar gestempeld door koningsideologie. Het Assyrische materiaal betreft voor het grootste deel profetische teksten die eveneens een duidelijk stempel van koningsideologie dragen. Dat was niet omdat profetie neerkwam op koningspropaganda, maar omdat in Assyrië het hergebruik, de bewerking en verdere ontwikkeling van profetie alsmede de creatie van literaire vormen van profetie plaats had onder de auspiciën van het hof. Het diende de steun en glorie van de regerende koning door de nauwe verbondenheid tussen koning en god(en) te benadrukken.

De literaire profetieën uit Mesopotamië en de bewerking van de Jesaja traditie typeren de regering van de ideale koning overeenkomstig een algemeen oudoosterse koningsideologie. Daarnaast hebben de bewerking en literaire voorzeggende teksten nog een gemeenschappelijk kenmerk. In beider beschrijvingen blijft de ideale koning wiens regering verheerlijkt wordt anoniem. Dat is begrijpelijk omdat in beide gevallen de regering van ideale koning gepresenteerd wordt als plaatshebbend in de toekomst. Zijn regering wordt beschreven in profetische, voorzeggende terminologie. Maar aan beide zijden betreft het een fictieve, literaire vorm van voorzeggend.

Conclusie

De belangrijkste conclusie van deze studie luidt dat de vroegste stadia van de Jesaja traditie fundamentele overeenkomsten vertonen met de profetische teksten uit Assyrië.

De studie bevestigt de connectie tussen het boek Jesaja en het verschijnsel profetie in Juda in de Assyrische tijd. De link tussen de bijbelse profetenboeken en profetie als historisch verschijnsel mag niet worden opgegeven. Tegelijk toont de studie dat in de vroegste stadia van de Jesaja traditie de profeet Jesaja niet voldoet aan het beeld van de klassieke onheilsprofeet. De karakteristieke kenmerken van bijbelse profetie zijn in de eerste plaats te verbinden met de latere literaire en redactionele ontwikkeling van het profetische erfgoed. De profetische praktijk in Juda daarentegen kwam in vele opzichten overeen met die in het oude Nabije Oosten, zoals de Assyrische profetie. Zowel de profeet Jesaja als de Assyrische profeten zijn te rekenen onder de profeten uit het oude Nabije Oosten.